

L. C. Rookmaaker

De Gordon Atlas: achttiende-eeuwse voorstellingen van het Zuidafrikaanse binnenland

Eerst in de tweede helft van de 18de eeuw werd serieus begonnen met de wetenschappelijke ontsluiting van het (Zuid-)Afrikaanse binnenland. Een belangrijke exponent van deze ontwikkeling was de in Doesburg geboren Nederlander Robert Jacob Gordon (1743–1795)¹. Reeds op zeer jonge leeftijd werd hij ingeschreven bij de Schotse Brigade, waarover zijn vader het bevel voerde. Gordon is zijn gehele leven als legerofficier werkzaam gebleven hetgeen we zeker niet moeten vergeten wanneer we de nadruk leggen op zijn prestaties op andere gebieden. Van begin 1773 tot mei 1774 verbleef Gordon om onbekende redenen aan de Kaap de Goede Hoop, waarna hij weer naar Nederland terugkeerde. Afrika had hem kennelijk zo gefascineerd dat hij er graag nog langer zou willen blijven. Op 1 juni 1777 is hij voorgoed terug in Kaapstad, eerst als officier in het daar gelegeerde v.o.c. garnizoen en van 1782 af als commandant van alle troepen (met de rang van kolonel). Tijdens zijn eerste jaren in zuidelijk Afrika was er voor het leger weinig reden tot waakzaamheid, waardoor Gordon de kans kreeg het binnenland te gaan verkennen. In de periode van eind 1777 tot januari 1780 maakte hij drie expedities, die elk ongeveer vijf of zes maanden duurden. Hij zag op die manier het grootste deel van de westelijke Kaapprovincie ten zuiden van de Oranjerivier (aan deze rivier werd in november 1777 door Gordon zijn huidige naam gegeven).

Na het uitbreken van de oorlog met de Engelsen in 1781 en na zijn benoeming tot commandant van het Kaapse garnizoen had Gordon nauwelijks gelegenheid om Kaapstad voor langere tijd te verlaten. Hij maakte nog maar één tocht, van november 1785 tot maart 1786. Het doel van de vier expedities van Gordon is niet opgetekend. Naast een persoonlijk initiatief zullen waarschijnlijk het in kaart brengen van de Kaapkolonie en het vaststellen van de grenzen ervan belangrijke aanleidingen geweest zijn. Gordon toonde tijdens zijn expedities interesse in praktisch alles wat hij zag of vond. Hij verzamelde grote hoeveelheden gegevens over de fauna, flora, de stenen, de mensen, het weer en de topografie van zuidelijk Afrika. Deze gevarieerde belangstelling komt tot uiting in de dagboeken, die Gordon tijdens zijn expedities bijhield, en in een uitgebreide verzameling manuscripten met notities over de meest uiteenlopende onderwerpen². Daarnaast liet hij bij zijn zelfmoord in 1795 ook een groot aantal tekeningen achter, die nu bekend zijn als de *Gordon Atlas*. De naam *Atlas* is een reeds in de zestiende eeuw voorkomend begrip, dat niet alleen een verzameling kaarten inhoudt maar ook, en soms alleen, een verzameling prenten en tekeningen, die betrekking hebben op een stad, streek of land en de geschiedenis daarvan. De Gordon Atlas omvat in zes lijvige banden³ zestien getekende kaarten van het zuiden van Afrika (afb. 1) en verder

Afb. 1. Kaart van Zuid-Afrika, detail met enkele antilopen, waaronder de uitgestorven Blauwbok. *Maps, Plans etc. 1, nr. 3.*

(grotendeels) gekleurde tekeningen van Zuidafrikaanse landschappen (52), van oorspronkelijke bewoners (25, afb. 2 en 3), zoogdieren (114; afb. 4, 8 en 12), vogels (110; afb. 5 en 11), andere dieren (30) en planten (108; afb. 6 en 9). Al deze tekeningen zijn in 1797 door de weduwe Gordon (Susanna

DE TEKENAAR VAN DE GORDON ATLAS

Over de identiteit van de kunstenaar van de Atlas is veel discussie geweest. Gordon had de gewoonte allerlei aantekeningen te schrijven naast de afbeeldingen en die te voorzien van zijn signatuur *R:J: Gordon* met een datum. Op grond daarvan heeft men lang

Nicolet) meegenomen naar Engeland, waar ze na enkele omzwervingen omstreeks 1808⁴ gekocht werden door de markies van Stafford (afb. 7). In 1913 werd de Gordon Atlas geveild⁵ en een jaar later door het Rijksmuseum aangekocht⁶.

Wanneer men de Gordon Atlas doorbladert, rijzen er al snel een drietal vragen, nl. wie maakte al die tekeningen, hoe is de kollektie samengesteld, en in hoeverre is deze verzameling uniek? Mijn opmerkingen over deze problemen zullen zoveel mogelijk betrekking hebben op de gehele Atlas maar zijn voornamelijk gebaseerd op mijn studie van de zoölogische tekeningen, die ongeveer de helft van de Gordon Atlas uitmaken.

verondersteld, dat Gordon alle eer, ook voor het tekenen ervan, gegeven moet worden. Er zijn echter altijd aanwijzingen geweest, dat dit niet geheel juist kan zijn. De Schotse reiziger William Paterson (1755–1810) bijvoorbeeld, die met de expeditie van Gordon in 1777–78 meereisde, vertelt in zijn in 1789 verschenen reisverslag hoe *Gordon's tekenaar* door een ongeluk uit de wagen viel⁷. Om echter alle schetsen aan die kunstenaar toe te schrijven gaat ook weer te ver, zoals valt af te leiden uit een brief van mevrouw Gordon uit 1797, waarin zij opmerkt, dat de kaarten en tekeningen *alle door haar echtgenoot ontworpen waren; die elke omtrek tekende en ze onder zijn toezicht liet afmaken*⁸. Ik vermoed, dat dit laatste een

Afb. 2. Een Coba Caffer Captein. Men-Reptiles-Fishes,
nr. 75.

Deze caffers zieten
de heer Gordon, of Anna Caba,
en get Swart met zijn kinderen in Albigen.

redelijke benadering van de ware toedracht is.

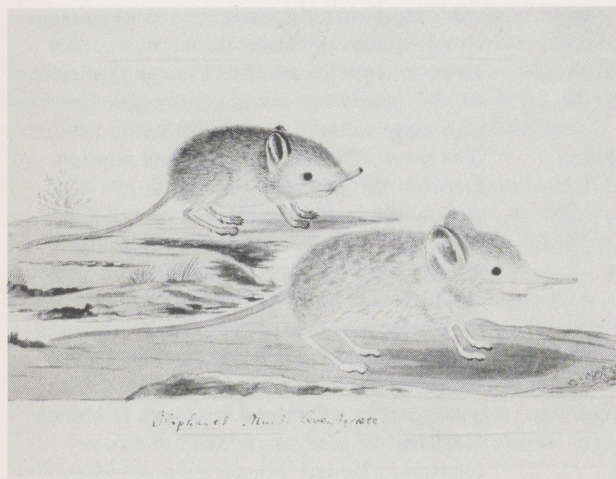
Evenals de meeste andere mannen, die in die tijd als ondergeschikten aan expedities deelnamen, was ook de tekenaar van Gordon nauwelijks belangrijk genoeg om in de al dan niet gepubliceerde verslagen met name genoemd te worden. Het is daarom pas recent duidelijk geworden, dat Gordon's tekenhulp Johannes Schumacher (of vernederlandst, Johan Schoenmaker) heette. Deze man heeft zonder uitzondering alle reizen van Gordon meegemaakt om tekeningen te maken, zoals ondubbelzinnig blijkt uit de in 1964 herontdekte dagboeken van Gordon. Schumacher, afkomstig uit

Rodenburg⁹ in Duitsland, verbleef in ieder geval van 1770 tot 1789 aan de Kaap. Tussen 1778 en 1781 maakte hij deel uit van het regiment, waarover Gordon het bevel voerde, dus precies in die jaren, waarin Gordon zijn drie belangrijkste expedities ondernam. Ook op de laatste reis van 1785-86 was Schumacher van de partij¹⁰. Dit wijst allereerst op zijn onmisbaarheid. Het rechtvaardigt tevens mijn vermoeden, dat de verhouding tussen beide mannen iets beter was dan men zou denken bij het lezen van de enige regels, die Gordon ooit aan het karakter van Schumacher wijdde in zijn dagboek op 21 november 1779: *Pinar, na huis verlangende, reed vooruit. ik gaf hem Schoemaker mede, omdat zijn kop op hol was, so door manquement aan drank, als de langheid der reise. . . sijnde blij van Schoemaker ontslagen te zijn, die het ongedult selfs was.* Het reisgezelschap was op dat moment al ongeveer vijf maanden van huis en bevond zich in het onherbergzame en waterarme Namaqualand, bij de benedenloop van de Oranjerivier. Ook Gordon moet op dat punt naar huis verlangd hebben.

Schumacher zal voor kunsthistorici geen bekende zijn. Dat is misschien terecht want de tekeningen, die hij maakte, zijn artistiek van geringe kwaliteit. De tekeningen in de Gordon Atlas werden overigens niet in de eerste plaats gemaakt om het oog te strelen, dat werd hoogstens beschouwd als een aardige bijkomstigheid. De bedoeling was om een nauwkeurig en duidelijk beeld te geven van hetgeen werd afgebeeld. De tekeningen van de dieren bijvoorbeeld werden geacht wetenschappelijk waardevol te zijn, wanneer uit de afbeelding en een bijgevoegde lijst van afmetingen direkt de ware gedaante van het dier gereconstrueerd zou kunnen worden. Daarom zijn de dieren in de Gordon Atlas gewoonlijk in profiel geschetst, vaak met toevoeging van een maatstok en praktisch zonder achtergrondaanduiding. Dat Gordon deze manier van afbeelden zo consequent toepaste toont aan, dat hij de tekeningen in de eerste plaats maakte om aan de wensen van de natuurhistorisch geïnteresseerde geleerden in Nederland tegemoet te komen. Gordon had geregeld contact met twee mensen in Nederland, die hij ook tijdens zijn

Afb. 3. Begrafenisceremonie. Men-Reptiles-Fishes,
nr. 86.

Afb. 4 (onder). Oliphants muis. Quadrupeds, nr. 231.

laatste jaren in Nederland (1774–1777) had ontmoet. Dat waren Aernout Vosmaer (1720–1799), de directeur van het kabinet en de menagerie van stadhouder Willem v, en J. N. S. Allamand (1713–1787), de eerste hoogleraar in de natuurlijke historie aan de Universiteit van Leiden. Beiden hebben er waarschijnlijk op gewezen hoe weinig nog bekend was over de Kaapse fauna en flora en misschien aangegeven welke methoden de meeste bruikbare gegevens zouden opleveren. Gordon zond geregeld uit Kaapstad tekeningen en notities over zijn expedities en bovendien huiden of skeletten van Kaapse diersoorten naar Nederland, vooral naar Allamand. Een deel van de meest interessante zoölogische gegevens werd al snel door

Afb. 5. Craanevogels. Birds, nr. 316.

Allamand gepubliceerd in enkele supplementdelen van een in Amsterdam uitgegeven editie van de beroemde *Histoire Naturelle* van Buffon (de *Brehm* van de 18de eeuw)¹¹.

DE INHOUD VAN DE GORDON ATLAS

Al op het eerste gezicht is het duidelijk, dat de inhoud van de Gordon Atlas weinig uniform is. De pluriformiteit van de Atlas blijkt vooral uit drie aspecten, nl. de verschillen in afwerking van de tekeningen, de aanwezige handschriften, en het voorkomen van enkele schetsen, waarop dieren staan afgebeeld, die niet in Afrika voorkomen. Een nadere analyse van deze drie punten zal hopelijk een indruk geven van het karakter

en de inhoud van de Gordon Atlas.

Het zou onjuist zijn teveel nadruk te leggen op de verschillen in afwerking van de tekeningen. Gordon had immers geen enkele reden om elke schets een gelijksoortige achtergrond te geven of te omlijsten met hetzelfde randje. Toch zijn de onderlinge verschillen er een aanwijzing voor, dat de inhoud van de Atlas niet als eenheid bedoeld is. Het merendeel van de tekeningen is in waterverf en dus gekleurd, slechts enkele zijn studies in potlood. De dieren en planten zijn afgebeeld al dan niet met een landschap op de achtergrond. Vaak is in de rand een maatstok in Rijnlandse voeten en duimen toegevoegd.

De voorstellingen zijn meestal voorzien van een kader, waarbinnen of waarbuiten de titel of de noties geschreven werden. De bijschriften, indien aanwezig, werden grotendeels door Gordon zelf geschreven en geven een korte toelichting op het onderwerp van de schets. Slechts sporadisch zijn deze legenda gedateerd. Uit de aanwezige data (meestal op de tekeningen met zoogdieren) blijkt dat de meeste tekeningen vervaardigd werden in 1777 en 1778, dus vanaf Gordon's aankomst in Kaapstad tot de terugkeer van de tweede expeditie in de oostelijke Kaapprovincie. Sommige zullen echter het resultaat geweest zijn van de expeditie van 1779, zoals de afbeeldingen van de giraffe, een diersoort, die toen nog in Namaqualand te vinden was.

DE HANDSCHRIFTEN

Het weinig uniforme karakter van de Gordon Atlas blijkt op de tweede plaats uit het voorkomen van verschillende handschriften. Als de collectie door Gordon alleen voor zijn eigen plezier gemaakt was, dan zou men mogen verwachten, dat hij alle notities er persoonlijk bijgeschreven had. Er zijn echter alleen al op de zoölogische tekeningen vijf handschriften te onderscheiden, die ik hieronder zal proberen te identificeren. De schrijfwijze van Gordon is goed bekend uit zijn dagboeken en manuscripten en uit een aantal door hem geschreven brieven. Het is gewoonlijk zonder moeite te lezen en kenmerkt zich voornamelijk door een

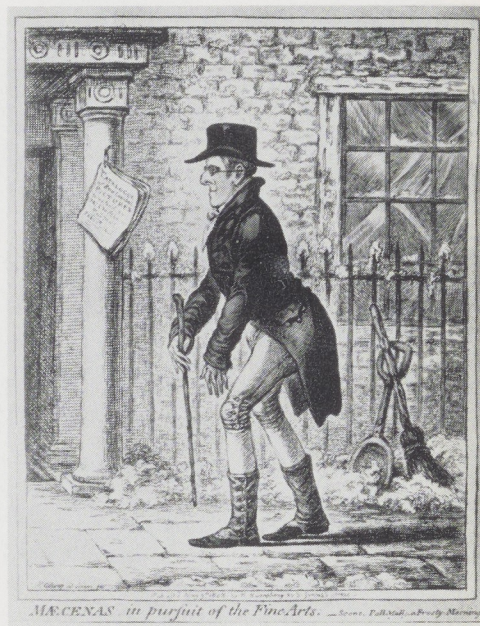
Afb. 6. Caapse wolve gif boom. Plants, nr. 7.

spaarzame punctuering en de afwezigheid van hoofdletters aan het begin van een zin (afb. 10a). Het mogelijke handschrift van de tekenaar Johannes Schumacher is geregeld te vinden in de Gordon Atlas en een paar maal in de verzameling manuscripten van Gordon. Jammer genoeg schijnt er geen onafhankelijke bron te bestaan waarin zijn handschrift voorkomt, zoals een door hem ondertekende brief. Schumacher wordt echter beschouwd als de tekenaar, die verantwoordelijk was voor de 67 aquarellen, die gemaakt werden tijdens de Kaapse expedities van Hendrik Swellengrebel in 1776–1777, ook al dragen slechts twee ervan zijn signatuur. De spaarzame onderschriften van de tekeningen waren ook het werk van Schumacher. In 1951 werd het

Afb. 7. De 2nd Marquess of Stafford ten tijde van de aankoop van de Gordontekeningen. Karikatuur naar James Gilray, 1808. Brits Museum, Londen.

grootste deel van de Swellengrebel-collectie gereproduceerd (jammer genoeg zonder de teksten) met een inleiding, waarin de redakteur Hallema¹² onder meer het volgende over Schumacher opmerkt: *In elk geval was hy van Duitse oorsprong, Nederlands nie volkomen magtig nie, en tengevolge daarvan is sy onderskrifte vir die tekeninge ... 'n mengel-*

moes van slegte Duits en Nederlands. Het handschrift in de Gordon Atlas, dat ik meen aan Schumacher te kunnen toeschrijven, lijkt wel iets op dat van Gordon maar onderscheidt zich altijd door een groot aantal spelfouten. Dat zijn dan vergissingen, die een Duitser verraden, zoals *rüg, längte, snute* enz. Het bedoelde schrift is dan ook vrijwel zeker van Schumacher (afb. 10b). Enkele langere beschrijvingen bij de tekeningen zijn geschreven in een net en regelmatig schuin schrift met een vrij kleine letter (afb. 10c). Men heeft wel geopperd dat het behoorde aan Schumacher of aan Gordon zelf *wanneer hij zorgvuldig schreef*¹³. Beide suggesties lijken me niet houdbaar. Schumacher schreef te slordig en met teveel

Afb. 8. Caaps aardvarken. *Quadrupeds*, nr. 215.

fouten om voor dit schoonschrift verantwoordelijk te kunnen zijn. Gordon gebruikte het van hem bekende handschrift zelfs in zijn brief aan Willem v en dat zou toch de eerste plaats zijn waar een mooie letter verwacht had kunnen worden¹⁴. Waarschijnlijk zal Gordon de beschikking gehad hebben over de diensten van een

te vinden in de door Gordon nagelaten manuscripten. Daarmee werden vijf lange beschrijvingen van zoogdiersoorten (aardvarken, stinkbunsem, ratel, wilde kat en reebok) geschreven, die in de tachtiger jaren van de 18de eeuw aan Gordon werden toegestuurd. De notities over het aardvarken bijvoorbeeld werden opgetekend aan de hand

secretaris of scriba. Het feit, dat Gordon de moeite nam om die teksten netjes te laten opschrijven, duidt er ook op dat hij de tekeningen niet slechts voor persoonlijk gebruik maakte. Ze waren (althans voor een deel) zeker bedoeld om informatie te verschaffen aan derden, bijvoorbeeld aan Allamand of Vosmaer in Nederland. Een vierde handschrift zou eveneens van een klerk afkomstig kunnen zijn. Het komt slechts een paar maal voor. De grote sierlijke letters werden eerst met potlood opgeschreven en daarna met inkt overgetrokken. We vinden dit voornamelijk in enkele fraaie, duidelijke en met zorg geschreven titels (afb. 10d). Een enigszins hierop gelijkend, maar in details misschien toch iets verschillend handschrift is

van een in november 1783 gevangen exemplaar. Deze vijf opstellen zijn niet ondertekend. Er is echter ook een *Verhandeling van verscheyden siekten*, opgetekend in ongeveer hetzelfde schrift, die de naam draagt van een zekere J. H. Brugman. Het laatste te bespreken handschrift is eigenlijk het opmerkelijkste en interessantste. Vrijwel alle 110 vogeltekeningen in de Gordon Atlas zijn voorzien van een Franse naam (afb. 10e). Het is te danken aan de onderzoeken van dr. M. Bokhorst, gedaan in een ander kader, dat we weten wie daarvoor verantwoordelijk was¹⁵. Bokhorst schrijft die vogelnamen toe aan de Franse reiziger François Le Vaillant (1753–1824), die van april 1781 tot juli 1784 aan de Kaap

Afb. 9. *Geranium spinosum*. Plants, nr. 11.

verbleef en verscheidene lange tochten door het binnenland maakte. Le Vaillant schreef over zijn avonturen twee romantische reisverslagen, die tientallen jaren lang een enorme populariteit genoten en zelfs kort geleden nog eens naverteld zijn¹⁶. Tijdens het verblijf van Le Vaillant aan de Kaap verzamelde hij (of liet hij maken) allerlei tekeningen, die werden herontdekt in 1963 en nu bewaard worden in de Library of Parliament in Kaapstad.

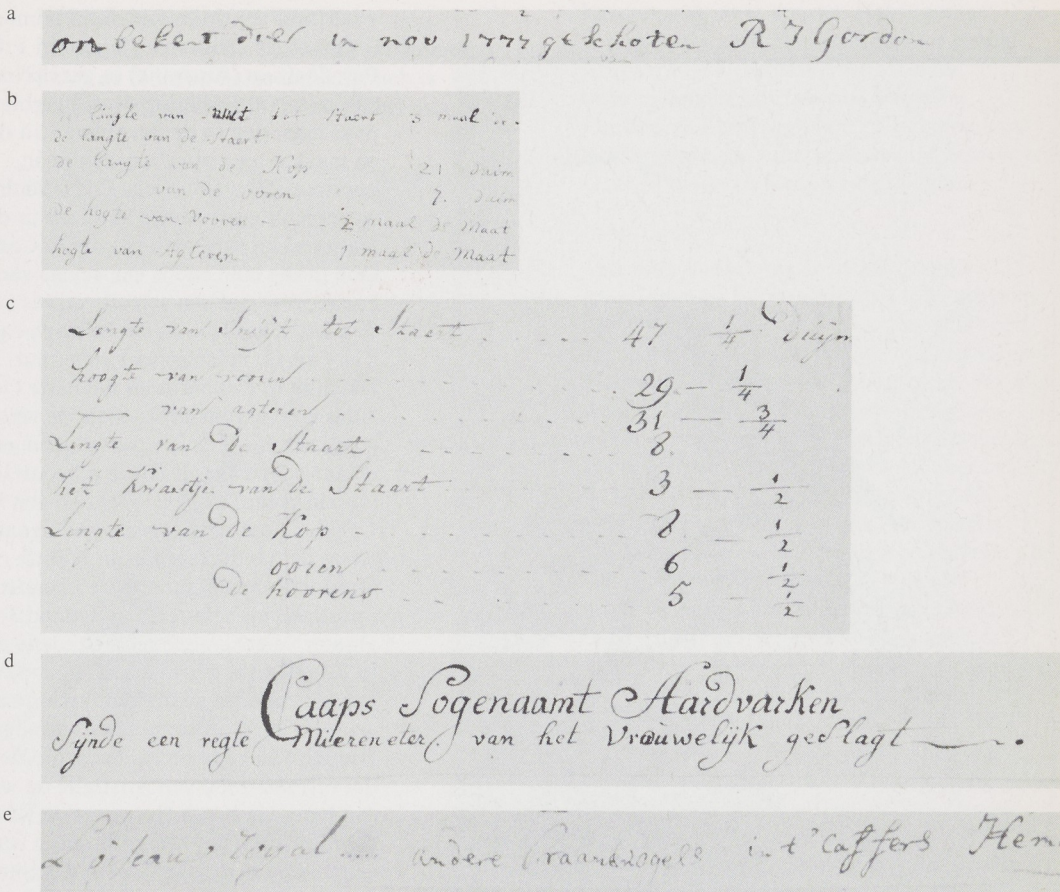
Die gehele collectie van 165 waterverftekeningen werd in 1973 (in kleur) gereproduceerd en van wetenschappelijk commentaar voorzien¹⁷. In vergelijking met de overige 18de eeuwse tekeningenverzamelingen beschrijft men daar de collectie van Le Vaillant

als de *most comprehensive ... with the exception of the Gordon Atlas*, maar die laatste *can in no way compare with it artistically*. De weinige goede kenners van de Gordon Atlas zouden dat laatste denk ik wel durven betwijfelen. Le Vaillant is echter niet alleen beroemd vanwege zijn reisboeken, maar waarschijnlijk nog meer door zijn uitvoerige beschrijving van de vogels van zuidelijk Afrika, de *Histoire Naturelle des oiseaux d'Afrique*, die tussen 1796 en 1808 werd uitgegeven in zes foliobanden met prachtige illustraties. Wetenschappelijk heeft dit prachtwerk van Le Vaillant wel wat discussie veroorzaakt, vooral wat betreft de vraag in hoeverre Le Vaillant betrouwbaar was. Zonder twijfel had hij een grote interesse in de fauna, met name in de vogels, en hij verzamelde veel vogelhuiden, die hij overigens gedeeltelijk in 1784 in Nederland en voor de rest in 1798 aan het natuurhistorisch museum van Parijs verkocht¹⁸. In zijn ornithologie van zuidelijk Afrika beschreef hij 284 soorten (met 300 platen), over het algemeen met nauwkeurige gegevens over het uiterlijk en de leefwijze van die vogels. Bij een nauwkeurige analyse echter, reeds in 1857 gepubliceerd door de Zweedse systematicus Carl Sundevall¹⁹, blijken slechts 134 van die soorten werkelijk in het zuiden van Afrika voor te komen. Le Vaillant wilde kennelijk beslist een compleet overzicht van de Afrikaanse vogelwereld geven en was dan best bereid zijn persoonlijke herinneringen iets aan te vullen. In ieder geval, om weer terug te keren naar de handschriften in de Gordon Atlas, was Le Vaillant wel bijzonder geïnteresseerd in vogels. Hij kende Gordon goed en hij bezocht hem geregeld in Kaapstad. Over zijn ontvangst bij de familie Gordon schreef hij: *Ik werd als een vriend, als een broeder, als een zoon, als iemand dien men boven alles bemint ontvangen en nooit is de vriendschap van deze weldadige lieden eenen oogenblik omtrent mij verminderd*²⁰. Die vriendschap hield kennelijk ook in, en dat hoeft ons niet te verbazen, dat Gordon zijn tekeningen aan Le Vaillant liet zien en hem mogelijk zelfs gevraagd heeft de vogels van namen te voorzien. Dit lijkt des te belangrijker, omdat Le Vaillant's eigen tekeningencollectie

Afb. 10. De verschillende handschriften.

- a. Handschrift van Gordon (Quadrupeds, nr. 189).
 b. Handschrift van Schumacher (Quadrupeds, nr. 189).
 c. Handschrift van de 1ste secretaris (Quadrupeds, nr. 166).

- d. Handschrift van de 2de secretaris (Quadrupeds, nr. 215).
 e. Handschrift van Le Vaillant (Birds, nr. 316).

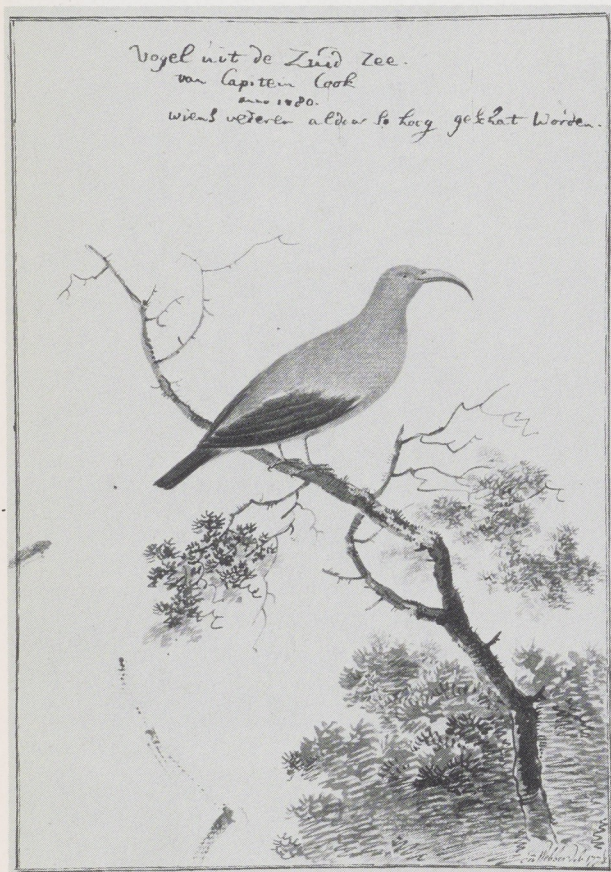
vreemd genoeg slechts een enkele vogelafbeelding bevat. Lijkt belangrijk, schrijf ik, omdat verder uit niets blijkt, dat Le Vaillant ook maar op enige wijze profijt heeft getrokken uit de bestudering van de tekeningen van Gordon. Zelfs de namen, die hij toen in Kaapstad aan de vogels gaf, zijn slechts sporadisch, en dus misschien toevallig, gelijk aan de betitelingen in het latere Franse werk. Het behoeft geen betoog, dat ook de afbeeldingen geen overeenkomsten vertonen.

GEÏMORTEERDE TEKENINGEN

De inhoud van de Gordon Atlas is niet uitsluitend beperkt tot Zuidafrikaanse onderwerpen, hoewel Gordon nooit verder naar het oosten gereisd is. Dat is op zich niet

zo vreemd, omdat de Kaap de Goede Hoop in die tijd een gebruikelijke rustplaats was voor de schepen, die heen of terug gingen naar India, Indië of Australië. Gordon, met zijn hoge positie en levendige interesse, moet geregeld ontdekkingsreizigers, avonturiers, soldaten, officieren of regeringsambtenaren, die uit die oostelijke gebieden terugkeerden, onderhouden hebben met de onvermijdelijke uitwisseling van wetenswaardigheden. Er zijn in de Gordon Atlas acht tekeningen (7 vogels en 1 zoogdier), die Gordon van dergelijke bezoekers aan de Kaap gekregen moet hebben. Drie voorbeelden mogen illustreren hoe moeilijk het is om te weten te komen hoe en waarom Gordon deze (en juist deze?) tekeningen kreeg.

Afb. 11. John Webber. Vogel uit de Zuidzee (kardinaal-honingeter). *Birds*, nr. 276.

Eenvoudig is een mooie vogelschets, die de signatuur *Webber* draagt (afb. 11). Gordon was in Kaapstad toen James Cook aan het einde van zijn derde reis om de wereld daar in 1780 korte tijd aanlegde. De officiële tekenaar van die expeditie was John Webber (?1750–1793), wiens zoölogische tekeningen nu bewaard worden in het Brits Museum²¹. Hoewel een ontmoeting tussen Webber en Gordon niet opgetekend is, moet Gordon deze vogeltekening van Webber aan de Kaap gekregen hebben.

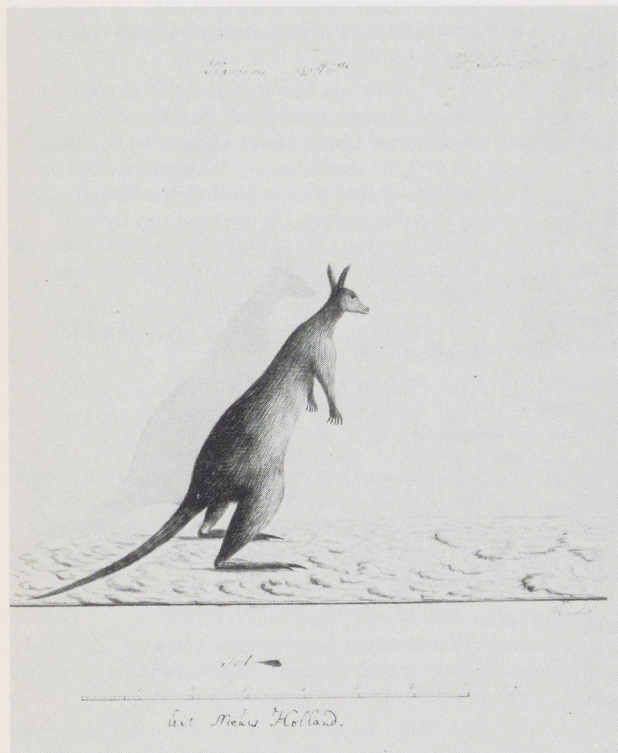
Het enige in Afrika onbekende zoogdier in de Gordon Atlas is een kangoeroe, getekend door J. Hunter, die er een schaal van zeven Engelse voeten aan toe voegde en erop schreef: *Kangarooe, 140 Ct. Wt., Port Jackson*

1788 (afb. 12). Admiraal John Hunter (1737–1821) arriveerde in januari 1788 in Port Jackson (Australië) in gezelschap van kapitein Arthur Phillips²². Hij verbleef een paar maanden in de omgeving van die plaats en maakte toen allerlei tekeningen, voornamelijk van vogels. Die tekeningen worden nu grotendeels bewaard in de National Library of Australia in Canberra. Ook in die collectie is een schets van een kangoeroe, met een schaal van zes voeten en de tekst *Kang-oo-roo, or Pa-ta-ga-rang, 145 Lbs., weight* maar zonder signatuur. De tekening in Canberra en die in de Gordon Atlas zijn niet identiek, zoals de verschillende legenda al toonden, maar gelijken genoeg op elkaar om ze aan dezelfde persoon te kunnen toeschrijven. De meeste tekeningen in de Canberra-collectie missen een signatuur, zodat de handtekening van Hunter op Gordon's exemplaar van de kangoeroeschets opvallend en belangrijk is. Omdat John Hunter verscheidene malen tijdens zijn reizen in Kaapstad is geweest, o.a. in 1789 en 1792, kan niet precies achterhaald worden, wanneer hij Gordon precies ontmoette. Hunter was kapitein op het schip de *Sirius*, dat in 1788–1789 van Australië de wereld rondvoer via Kaap Hoorn en de Kaap de Goede Hoop. Op hetzelfde schip was nog een andere in de dierenwereld geïnteresseerde man, luitenant George Raper (?1767–1797)²³. Er zijn drie tekeningenverzamelingen van hem bekend, waarvan ons nu vooral de band met 66 waterverftekeningen in de Alexander Turnbull bibliotheek (Wellington, Nieuw Zeeland) interesseert. Drie schetsen in die collectie komen nl. goed overeen (afgezien van details) met schetsen in de Gordon Atlas (nrs. 308, emoe; 314, brolga; en 315, jabiru)²⁴. Dat is op zichzelf een aardige ontdekking, maar zegt jammer genoeg niets over de kunstenaar. Slechts vier tekeningen in de genoemde Nieuw-Zeelandse Raper-collectie zijn gesigneerd en K. A. Hindwood, die het werk van Raper analyseerde, vermoedt dat de schetsen *are probably by several artists, as seems to be the case with other contemporary sets of paintings*. De Gordon Atlas werpt geen nieuw licht op deze zaak.

Afb. 12. John Hunter. Kangaroo. *Quadrupeds*, nr. 238.

TIJDGENOTEN VAN GORDON

De laatste van de drie gestelde problemen, nl. of de Gordon Atlas uniek is, heb ik intussen al gedeeltelijk beantwoord met de

verwijzingen naar de tekeningen die gemaakt werden tijdens de expeditie van Swellengrebel en Le Vaillant. De wetenschappelijke ontdekking van het Zuidafrikaanse binnenland in de tweede helft van de 18de eeuw is het werk geweest van een klein aantal mensen. Behalve de drie genoemde namen waren dit vooral Carl Peter Thunberg (1743–1828), Anders Sparrman (1748–1820), William Paterson (1755–1810) en Francis Masson (1741–1805)²⁵. Van de laatste twee personen, die misschien voornamelijk botanisch geïnteresseerd waren zijn ook collecties tekeningen bekend²⁶. Het zou beslist te ver voeren de wetenschappelijke en artistieke waarde van elk te bespreken of de verschillende verantwoordelijke

kunstenars op te sporen. Het is echter vermeldenswaard, dat Schumacher geacht wordt meegewerkt te hebben aan de verzamelingen van Masson, Paterson, Gordon en Swellengrebel, en ook nog aan een collectie die Johann Reinhold Forster en Georg Forster in Kaapstad aanlegden²⁷.

CONCLUSIE

Met mijn nadruk op de uitzonderlijke tekeningen en handschriften heb ik mogelijk de indruk gewekt dat de Gordon Atlas een vreemd samenraapsel is. Dat zou niet terecht en misleidend zijn, want de schetsen, die niet door Gordon of Schumacher gemaakt werden, vormen slechts een klein percentage. De overgrote meerderheid ademt zeer beslist de geest en de invloed van Gordon, die verantwoordelijk was voor de vorm en de inhoud van de collectie. Deze collectie is niet enig in zijn soort, wel is het de meest uitgebreide, meest complete op eigenlijk alle fronten, en ook artistiek doet hij voor de andere verzamelingen niet onder. Er is in de loop van deze eeuw al veel geschreven over de Gordon Atlas, wat geleid heeft tot een erkenning van de wetenschappelijke en historische waarde ervan. Toch blijft de Atlas als geheel praktisch onbekend in bredere kring, omdat slechts enkele tekeningen eruit op zeer verspreide plaatsen gepubliceerd zijn. Het is te hopen, dat dit nog eens zal veranderen.

Noten

¹ Het leven en de reizen van Gordon worden behandeld (met verwijzing naar de overige literatuur) in: V. S. Forbes, *Pioneer travellers of South Africa*, Kaapstad/Amsterdam 1965.

² Deze *Gordon Manuscripts* gingen bij een veiling van Christie's in Londen op 4 april 1979 over in privé bezit in Johannesburg.

³ Halfleer in twee formaten. Alle banden dragen op de rug het opschrift *The Gordon African Collection*, onder het wapen van een Duke of Sutherland, omgeven door de Garter: Gevierendeeld 1 Gower, 2 Leveson, 3 Granville, 4 Egerton, waaroverheen als hartschild het wapen van de Earls of Sutherland. Het wapen dateert dus van na de verlening van de Garter op 11 maart 1841 aan de 2nd. Duke of Sutherland,

die in 1839 de titel Earl of Sutherland van zijn moeder had geërfd.

Twee banden (plat 70,5 × 98,5 cm) dragen bovendien de aanduiding *Maps, Plans, Etc. I*, respectievelijk *II*. De vier overige (plat 68 × 50 cm) dragen de opschriften: *Men – Reptiles – Fishes, Quadrupeds, Birds en Plants*.

⁴ Dus niet in 1802, zoals op een ms. notitie in het deel *Birds* vermeld staat: *A Collection made by Colonel Gordon of Dutch Family settled at The Cape & highly esteemed by the Dutch Government. It was intended to be sold at a public auction but bought by The Marquis of Stafford about 1802*.

In zoverre is dit van belang, als hieruit blijkt, dat koper moet zijn geweest George Granville Leveson-Gower (1758–1833), die zijn vader in oktober 1803 opvolgde als 2nd Marquess of Stafford en in 1833 de 1st. Duke of Sutherland werd. Staatsman en verzamelaar, beschikte hij over een groot vermogen, zowel door het huwelijk in 1785 met Elizabeth 'suo iure' Countess of Sutherland, als door het vruchtgebruik van de erfenis, in maart 1803, van zijn oom, de laatste Duke of Bridgewater, ten gunste van Lord Stafford's tweede zoon Lord Francis Leveson-Gower, later de 1st Earl of Ellesmere. Reeds in 1798 had hij met zijn oom, de Duke of Bridgewater, en zijn zwager Lord Carlisle, de Italiaanse en Franse schilderijen van de Orléans-collectie gekocht, thans nog op castle Howard en in het bezit van de Earl of Ellesmere, die in 1963, na het uitsterven in mannelijke lijn van de oudste tak, opgevolgd is als Duke of Sutherland, zodat twee gedeelten van de Orléans-collectie weer bij elkaar zijn gekomen. Na 1803, het jaar van de beide erfenissen, wijdde Lord Stafford zich *to the patronage of art, probably under the influence of his wife, herself an artist in water-colours of considerable skill* (*Dictionary of National Biography* xxxiii, 1893, blz. 146). Daarnaast was Lady Sutherland in de mannelijke lijn een Gordon, wat heel wel de aankoop beïnvloed kan hebben.

⁵ Veiling Sotheby's, London, *Portion of the Library from Stafford House*, 29/31 oktober 1913, lot 445; 'A collection of 387 very clever original coloured drawings of the Quadrupeds' enz. 'mounted and bound in 4 vol. half red morrocco' (dus zonder de twee grote topografische banden). Koper was de antiquaar Maggs voor £ 690 (Rookmaaker 1979, (zie noot 6, blz. 69), die in 1914 in een Fondscatalogus (Supplement to Catalogue 316) *The Gordon Collection of Watercolour Drawings*, ditmaal met de beide topografische banden aanbod voor £ 1250. Dit

supplement geeft, met 12 bladzijden tekst en elf afbeeldingen de korte titel van alle tekeningen. Op initiatief van dr. E. C. Godée Molsbergen en door tussenkomst van Martinus Nijhoff werd de collectie voor het Rijksprentenkabinet aangekocht, waarbij tweederde van de koopsom door particulieren bijeen werd gebracht. (*Verslagen omtrent 's Rijks Verzamelingen* xxxvii (1914), blz. 30).

⁶ L. C. Rookmaaker, *Robert Jacob Gordon (1743–1795) en zijn bijdrage tot de zoölogie van de Kaap de Goede Hoop*, Utrecht 1979. Doctoraalscriptie Biohistorisch Instituut. Getypt exemplaar (292 blz.) in Bibliotheek Rijksmuseum, Amsterdam; idem, De bijdrage van Robert Jacob Gordon (1743–1795) tot de kennis van de Kaapse fauna, *Documentatieblad werkgroep 18de eeuw* 46(1980), blz. 3–27.

⁷ W. Paterson, *A narrative of four journeys*, London 1790², blz. 26.

⁸ Brief van P. G. King aan J. Banks, 27 mei 1797; geciteerd in Rookmaaker, *op. cit.* 1980 (noot 6), blz. 6.

⁹ Zijn naam komt voor op de *Cape Muster Rolls for 1770* als *Johan Schoenmaker of Rodenburg, in the company commandes by Major Hendrik van Prehn*; zie Rookmaaker 1979, *op. cit.* (noot 6), blz. 112.

¹⁰ Forbes, *op. cit.* (noot 1), blz. 60.

¹¹ Zie hiervoor Rookmaaker 1979, *op. cit.* (noot 6), blz. 179, in voce Allamand en idem 1980, *op. cit.* (noot 6), blz. 26, noot 57.

¹² A. Hallema, *Die Kaap in 1776–1777. Akwarelle van Johannes Schumacher uit die Swellengrebel-Argief te Breda*, 's-Gravenhage/Johannesburg 1951, blz. 12.

¹³ Forbes, *op. cit.* (noot 1), blz. 98.

¹⁴ R. J. Gordon aan Willem v, 30 juni 1784 (Koninklijk Huisarchief, 's-Gravenhage).

¹⁵ M. Bokhorst, An art historian's appraisal of the Le Vaillant collection, in *François Le Vaillant* (zie noot 17) ii, blz. 99–122.

¹⁶ Jane Meiring, *The truth in masquerade*, Cape Town 1975.

¹⁷ J. C. Quinton & A. M. Lewin Robinson (Eds.), *François Le Vaillant traveller in South Africa and his collection of 165 water-colour paintings 1781–1784*, Cape Town 1973 (2 dln).

¹⁸ C. H. B. Grant, *Levaillant's travels in South Africa 1781–1784*, *Ostrich* 28 (1957), blz. 83–97.

¹⁹ C. Sundevall, Kritisk framställning af fogelarterna uti äldre ornithologiska arbeten,

Kungliga Svenska Vetensk.-Akad. Handlingar, (N.F.) 2, nr. 3 (1857), blz. 1-60.

²⁰ F. Le Vaillant, *Reize in de binnenlanden van Afrika*, Leyden/Amsterdam 1798, deel 5, blz. 384.

²¹ A. Lysaght, Some eighteenth century bird paintings in the library of Sir Joseph Banks (1743-1820), *Bulletin British Museum (Nat. Hist.)*, Hist. Series, 1 (1959), blz. 251-371.

²² K. A. Hindwood, John Hunter: a naturalist and artist of the First Fleet, *Emu* 65 (1965), blz. 83-95.

²³ K. A. Hindwood, George Raper: an artist of the First Fleet, *R. Austral. Hist. Soc. Journal and Proceedings* 50 (1964), blz. 32-57.

²⁴ Deze informatie dank ik aan Mr. D. G. Medway, New Plymouth.

²⁵ Alle besproken in Forbes, *op. cit.* (noot 1).

²⁶ De Masson-collectie, in het Brits Museum, is wat de vogels betreft besproken door Lysaght, *op. cit.* (noot 21), blz. 345-347 en daar toegeschreven aan Gordon. De Paterson-collection, drie banden met dieren en planten, is in de Brenthurst Library, Johannesburg, en is ten dele gereproduceerd in het pas verschenen boek van V. S. Forbes & J. Rourke (Eds.), *Paterson's Cape travels 1777 to 1779*, Johannesburg 1980.

²⁷ P. J. P. Whitehead, The Forster collection of zoological drawings in the British Museum (Natural History), *Bulletin British Museum (Nat. Hist.)*, Hist. Series 6 (1979), blz. 25-47.